

Vincenzo Maria Cremona

*- ħidma u dawl ġdid
fuq l-opri tiegħu f'Hal Kirkop*

Kenneth Cassar B.A. (Hons) History of Art

Hafna drabi ix-xogħol ta' restawr iwassal għal skoperti, jew ahjar, għarfien akbar ta' bosta opri artistiċi. Ghalkemm huwa diffiċċi li tiddeskrivi x-xogħol li jsir fuq statwi ta' barra li jinramaw fil-festi bhala restawr xjentifiku, wieħed għandu japprezzza meta x-xogħol ikun sar b'reqqa u b'dedikazzjoni sabiex statwa li tkun ilha snin twal tara bosta interventi titnaddaf u tingħata dehra li tkun tixraq, mhux għal mużew, iżda għat-tisbieħ tat-toroq Maltin fil-jiem tal-festa. F'dawn l-ahħar sentejn sar xogħol minn Andrew Bugeja fuq żewġ statwi ta' Vincenzo Maria Cremona (1851-1912), qiegħed nirreferi ghall-istatwa ta' *San Leonardu Rebbieħ Fuq l-Ereżija* u dik li kienet magħrufa bhala l-istatwa tal-Papa Ljun XIII. Għaldaqstant dan l-artiklu ser iservi ta' rapport tax-xogħol li sar, kif ukoll ser jitfa' dawl ġdid fuq l-istatwa tal-Papa fil-kuntest storiku ta' min kien l-istatwarju Vincenzo Maria Cremona.

Cremona twieled il-Belt Valletta nhar id-19 ta' Frar 1851, bin il-hajjal Francesco u Paola neé Bonello, tħġammed l-ghadha fil-parroċċa ta' Porto Salvo.¹ Ta' hames snin il-familja Cremona imxiet mill-Belt għal tas-Sliema fejn iżżewweg lil Concetta Axixa, u kellu l-istudio tiegħu fi *Strada Cattedrale*.² L-ewwel snin ta' formazzjoni artistika tiegħu għadhom xi ffit mudlama, biss Cremona kien tajjeb biżżejjed li rebah l-appoġġ tal-gvern biex kien l-uniku skultur ta' żmienu li ntbagħat jistudja barra minn xtutna, ġewwa Napli taht id-direzzjoni tal-Professuri Corazza, Masi u Marchino.³ Hafna kienu jsostnu li b'xi mod Cremona kien aljiev ta' Carlo Darmanin (1825-1909) biss l-ahħar studji juru li dan ma kienx minnu, propju ghaliex it-tnejn jużaw teknika differenti. Fil-perijodu ta' bejn is-sekli dsatax u għoxrin, meta b'numru kbir ta' kummissjonijiet għall-knejjes u għall-armar tal-festi, l-istatwi tal-kartapesta kienu għaddejjin minn perjodu tad-deheb, Carlo Darmanin kien il-protagonist indiskuss sakemm fit-tmeninijiet u d-disghinijiet tas-seklu dsatax bdew deħlin skulturi oħra fix-xena. Bla dubju Cremona żviluppa bhala l-akbar rivali ta' Darmanin fl-akwizizzjoni ta' bosta kummissjonijiet importanti. Ghalkemm Cremona żviluppa stil differenti mir-rappresentazzjonijiet kontemporanji, naraw li xi drabi ż-żewġ statwarji kienu anke jiġu influenzati minn xulxin.⁴

Lura Malta, għal numru ta' snin mill-1874 Cremona kien jaħdem bhala xenografu b'diversi teatri l-aktar fit-Teatru Manoel, u fit-Teatru Rjal fejn jissemma li hadem l-ahħar fl-istaġġun operistiku ta' 1905-06.⁵ Bla dubju dawn is-snini kienu strumentali fl-influwenzi li sawru kemm teknikament u anke' stilistikament fil-karriera tiegħu. Probabilment kien fl-

ambjent teatrali fejn Cremona iffamiljarizza aktar ruħu u pprattika l-kartapesti fil-metodu msejjah *papier-collé*, l-istess teknika li baqa' juža fl-istatwi tieghu.⁶ Il- *papier-collé* hi differenti mill-metodu ta' kartapesti Maltija (*papier-maché*) użata minn Carlo Darmanin u oħrajin, dan ghaliex fil- *papier-collé* il-forma tal-ġibs timtela b'saffi ta' karti u kolla fuq xulxin, mentri fil- *papier-maché* il-karti jiġu mhakka u mxarba sakemm isiru qisom sustanza semi-solida.⁷ Kif innutajna fl-istatwi ta' San Leonardu Rebbieħ fuq l-Eresija u dik tal-Papa, wara li jgħaqquad il-korp Cremona kien ilibbes il-figuri tieghu f'xoqqa samra u xkejjer u kolla biex wara japplika passata ta' ġibs u żebgħa għal hxuna totali ta' madwar pulzjer. Ta' min jghid li din it-teknika mhix b'sahħita daqs dik użata minn Darmanin u l-ohrajin u din hija waħda mir-raġunijiet ghaliex mas-snin cedew u ntilfu hafna aktar statwi ta' Cremona, speċjalment dawk li kien jinramaw barra ghall-festi.⁸ Minbarra t-teknika, Cremona kien ukoll differenti fl-istil tieghu. Filwaqt li Darmanin kien, b'mod ġenerali, jimmudella fl-influwenza Purista fejn il-figuri jidħru f'pozi kalmi jwasslu l-messaġġ tar-ruħ imneżza minn kull teatralità esägerata, Cremona kien jimmudella f'dak li ġie imsejjeah stil pseudo-Barokk.⁹ B'emfasi fuq il-ġesti u l-pozi teatrali (*affetti*), Cremona kien aktar esuberanti u għalhekk aktar attraenti għal entusjażmu tal-kummissjonijiet tal-festi Maltin.¹⁰ Dan l-istil johrog l-aktar b'sahħtu f'komposizzjonijiet narrattivi statwarji bħall-*Martirju ta' Santa Katerina*, (magħrufa bħala ta' b'Ħamsa, 1895) u *Iż-Żwieġ Mistiku ta' Santa Katerina*, (Ta' b'Għaxra, 1896) it-tnejn għaż-Żejtun u b'mod speċjali fil-kompozizzjoni tal-*Martirju ta' Santa Katerina* għaż-Żurrieq (1899), fejn Cremona jagħmel użu minn numru kbir ta' figur b'effett teatrali ispirat mill-*macchina* Barokka li jfakkarna fis-sekli preċedenti. Cremona kien ukoll jagħti importanza lill-kostumi li bihom ilibbes il-figuri tieghu. Ghalkemm inkonsistenti fil-karriera tieghu, hafna drabi dawn kien jaqgħu fi pjiegi fondi u kien jinkludu skemi dekorattivi dettaljati. L-anatomija tieghu kienet tvarja minn rappresentazzjonijiet dettaljati għal fisjonomija anqas raffinata u posizzjonijiet xi drabi riġidi.¹¹ Din id-differenza bejn iż-żewġ stili toħroġ bla-aktar mod ċar u prattiku għalina meta wieħed jikkumpara l-poża ħelwa u kalma tal-istatwa ta' San Leonardu ta' Carlo Darmanin ma' dik b'ġesti aktar deċiżi u teatrali fl-istatwa ta' Cremona. Eżempju komdu li jgħinna nifħmu wkoll il-kuntest ta' dawn iż-żminijiet. Influwenzata mill-polemika dwar il-mużika sagra,¹² Carlo Darmanin (li kien ukoll stabilixxa ruħu ferm qabel Cremona) kien jirbah aktar kummissjonijiet mill-Knisja ghaliex r-rappresentazzjonijiet kalmi tieghu kien aktar konformi mal-principji tagħha. Min-naħa l-ohra l-emfasi fuq l-element esuberanti u teatrali kien aktar japplika għad-dilettanti tal-festi li raw fi Cremona skultur addattat għal bżonnijiet tagħhom.¹³ Għaldaqstant fost l-istatwi li pproduċa Cremona, insibu li hemm aktar xogħol ta' festi milli xogħol għal knejjes. Madanakollu wieħed ma jistax ma jirrimarkax li sabiex jattira aktar kummissjonijiet Cremona kien xi drabi jimmudella f'pozi simili għal dawk ta' Darmanin anke' għal statwi ta' festi.¹⁴

Iż-Żwieġ Mistiku ta' Santa Katerina (Ta' b'Għaxra), 1896, Żejtun

Lura ghall-istatwi li Cremona ħadem ghall-Għaqda Mużikali San Leonardu u għax-xogħol li sar fuqhom. Ghalkemm sa issa għadhom mhux dokumentati u datati, iż-żewġ statwi

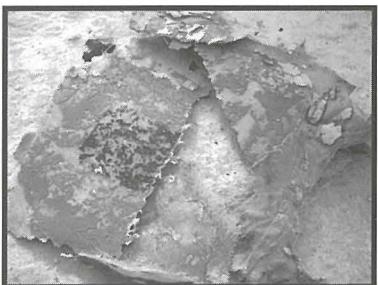
jistgħu b'ċertu element ta' preċiżjoni jiġu attribwiti lil Cremona kemm fuq baži stilistika u anke' fuq it-tradizzjoni orali li minn dejjem jagħrfu lil Cremona bhala l-id wara dawn iż-żewġ opri. Teknikament u stilistikament l-istatwi jsegw lu l-metodi ta' Cremona deskritti aktar kmieni. L-uċu, b'mod speċjali dak tal-Papa u dik tal-istatwa tal-idoljatrija mkissra taħt riġlejn San Anard, tista' tghid li huma kważi identiċi u huwa wiċċi li narawh f'bosta statwi ta' Cremona mferrxa ma' pajjiżna. Il-poża tal-istatwa ta' San Leonardu hija konformi mat-teatralità u l-eżuberanza ta' Cremona u tixbah ħafna lill-statwa proċessjonali l-antika ta' San Duminku li Cremona hadem ghall-Ordni Dumnikana fil-Birgu, qabel ma ntilfet fit-tiġrif tal-Gwerra.¹⁵

Meta llum wieħed jara r-ritratti ta' kif kienet tidher l-istatwa ta' *San Leonardu Rebbieħ fuq l-Eresija* japprezzza, u mhux ftit, ix-xogħol kollu li sar sabiex din l-istatwa tad-dimostrazzjoni tingħata id-dehra li jixirqilha. Hafna kienu dawk il-partitarji li jiftakru.

l-bosta interventi u passati ta' żebgħa dillettanteski li rat din l-istatwa matul is-snini. Dan kien wieħed mill-fatturi ewlenin għaliex bosta dettalji speċjalment fil-wiċċi u fl-idejn kienu ntifū. Wara x-xogħol tajjeb li Andrew Bugeja kien wettaq fuq statwa ohra ta' Cremona, dik ta' *San Lawrenz Jagħti d-Dawl lill-Ġhomja* fil-Birgu, dan il-proġett ġie afdat lill-istess idejn li allura kienu digħiżi familjari max-xogħol ta' Vincenzo Cremona.¹⁶ Fl-istudio tiegħu Bugeja beda xogħolu b'fażi mill-aktar importanti qabel kull tip ta' xogħol ta' restawr, ir-ricerka. Kif ghidna Andrew kien digħiżi familjari max-xogħolijiet ta' Cremona biss kull statwa għanda storja għaliha speċjalment statwi ta' festi. Dan għaliex hafna drabi dawn ikunu għaddew minn bosta interventi. Permezz ta' tindif li jsir f'partijiet differenti tal-istatwa, jinfethu bhal bosta twieqi żgħar 'l-hemm u 'l-hawn sabiex isir studju ta' diversi saffi ta' żebgħa u materjal iehor miżjud fuq l-oriġinal. Permezz ta' din il-fażi wieħed jibda jifhem l-istorja tal-istatwa fosthom il-kundizzjoni ġenerali ta' dak li jkun fadal mill-oriġinal, l-interventi li saru mas-snini, il-ħsarat strutturali li jista' jkun hemm u kif dawn ġew melħuba. F'din il-fażi wkoll isiru t-testijiet meħtieġa sabiex wieħed ikun jaf x-ser ikunu l-ghodod u l-materjali li ser juža għat-tindif. Ghalkemm fl-istatwa ta' San Anard instabu bosta passati ta' żebgħa u kisi bil-fibre b'xorti tajba l-anima, jew ahjar l-istruttura baži li madwarha tinbena l-istatwa kienet għada prattikament integra. L-interventi numerużi li saru kienu xeklu d-dehra ġenerali tal-istatwa imma jekk xejn servew sabiex ippreservaw l-istatwa biex għandna ingawduha sa illum. Wieħed ma jridx jinsa li din mhix statwa ta' knisja jew ta' xi mużew iżda statwa li għal mitt sena tigi armata barra, nistgħu biss nimmagħinaw kemm-il halba xita u sīgħat ta' xemx laqqtet ġo fiha. Mill-ewwel Bugeja għaddha sabiex jibda jneħħi l-materjali li ġew miżjudha maż-żmien fosthom saffi ta' fibre, żebgħa, xkejjer u għibs. Ta' min jinnota li minn wiċċi l-istatwa biss tnejhiet maskla tal-fibre u diversi passati ta' żebgħa, biss ma nstabu l-ebda hsarat. Fost l-affarrijiet interessanti li inkixfu insibu disinn profan fuq il-qoxra tal-ktieb li hemm taħt riġlejn San Anard. Ghalkemm qatt ma ingħatat bizzejjed importanza

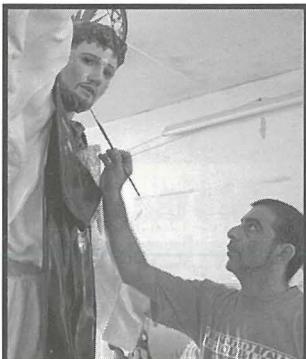
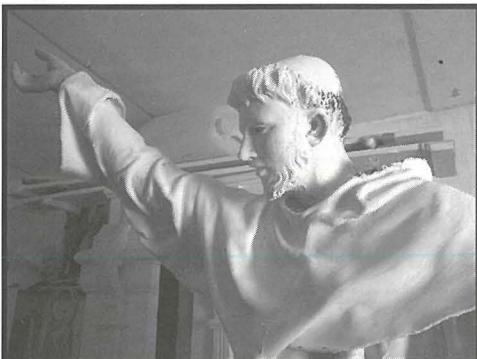
L-istatwa l-antika, illum mitlu, ta' San Duminku fil-Birgu.

Dettalji mill-wiċċ qabel u waqt it-tindif u materjal ieħor miżjud mas-snin.

Illum nirrealizzaw li d-disinn tas-salib li kien hemm fuq il-ktieb qabel ma sar ir-restawr ma kien jagħmel l-ebda sens ghaliex dan il-ktieb mhuwiex il-Bibbja, iżda ktieb eretiku u għalhekk jinsab taht riġel San Anard flimkien mal-istatwa imkissra tal-idolatrija – it-tnejn simboli tal-ereżija li fuqhom San Leonardu hareġ rebbieħ. It-tindif kien ukoll effettiv hafna fuq din l-istatwa li tirrapreżenta l-ereżija hekk kif bosta partijiet li kienu jiġu mfixkla ma' blat ssarfu f'partijiet differenti ta' statwa bhal riġlejn u t-torso. Haġa ohra ta' interess kien il-kxif tal-holqa li kienet tintuża sabiex jiggancjaw l-istatwa waqt it-tlugh tagħha fuq il-pedestall, prattika li sa ftit snin ilu kienet ghada tintuża. Din il-holqa tinsab wara ras San Leonardu, preciżament fil-barnuża li maż-żmien kienet imtlit sabiex ma jinżammix aktar ilma fiha.

Wara t-tnejħha tal-materjali kollha miżjudha maż-żmien saru t-tiswijiet neċċesarji fuq xi ħsarat li kellha l-istatwa biex wara beda jittella' l-ġibs mill-ġdid f'passati rraq li ma jtellfux id-dettal tal-istatwa. Din hija fażi li tinvolvi hafna xogħol ta' xkatlar u irfinar sabiex johorgu aktar il-karattersiċi u l-laqtiet tipiči ta' Vincenzo Cremona. Hekk kif tlesta' l-ġibs sar hafna xogħol ieħor fundamentali f'dak li jikkonċerna l-protezzjoni tal-istatwa kontra l-elementi

Il-faži tal-ġibs u taż-żebgha b'dettalji mill-wiċċ u il-ktieb bid-disinn ripropost skont dak li nstab.

naturali bħas-shana u aghar minn hekk ix-xita. Dan ix-xogħol kollu wassal għal faži sabiha iż-ċċa delikata, dik taż-żeġbha. Żgur li l-akbar differenza li holqot iż-żeġbha kien fl-effetti li ħarġu fil-wiċċ, iż-ċċa wkoll bl-idejn u fl-istatwa taht riġlejnejn San Anard li nżeġbhet kulur il-bronz. Il-ktieb gie indurat bid-deheb u fuq il-qoxra reġa gie ripropost id-disinn originali li nstab. Saru wkoll raġġiera gdida fuq disinn tal-istess Andrew Bugeja u baklu gdid replika tad-disinn tal-baklu précédenti li ghalkemm imbagħbas kien għadu probabilment l-originali kif iddisinjat minn Cremona.

Wara x-xogħol mill-isbaħ li sar fuq din l-istatwa sar ftehim biex jibda l-istess proċess fuq l-istatwa l-ohra ta' Cremona fi ħdan l-Għaqda Mużikali San Leonardu, dik tal-Papa Ljun XIII li jintra f'Misrah San Leonardu imma kif jixhud xi ritratti antiki, għamel żmien jintra wkoll f'Misrah Kirkop. Diversi kienu dawk li jirrakkontaw kif din l-istatwa kienet prattikament sfat fixxejn wara l-maltemp li laqatha u kien ġiet salvata permezz ta' xogħol estensiv li kien sar fuqha fl-1991. B'xorti tajba ġew recentement f'idjejjha xi negattivi ta' ritratti li kien ġibed Joseph Buhagiar fejn fosthom hemm żewġ ritratti li fihom jidher dan il-Papa. Fost id-differenzi l-aktar evidenti ninnottaw id-disinnji tal-vestwarju l-aktar il-fjuritura u r-rappresentazzjoni ta' żewġ qaddisin fuq il-kappa li hafna kienu għadhom jiftakruhom minn qabel l-intervent tal-1991. Haġa oħra li ser tirriżulta interessanti hi l-iskroll li l-Papa jżomm f'idu x-xellugija. Fir-ritratt l-antik dan jidher magħluq filwaqt li aħna niftakru bi skroll miftuh li jfakkar il-privileġġ li fil-bolla tal-20 ta' Diċembru 1898 il-Papa Ljun XIII irregala lill-altari ta' San Leonardu fejn kull ruħ li ghaliha kienet issir is-sagħrifċċu tal-quddiesa kienet tigi meħlusa mill-purgatorju.¹⁷ Dan wassal għal suspetti jekk il-Papa rappreżentat kienx verament il-Papa Ljun XIII, kurżiżta li malajr gie ikkonfermata hekk kif rappreżentazzjonijiet ta' dan il-Papa juru fisjonomija ta' bniedem xwejjah mingħajr daqna. Kien impossibbli li Vincenzo Cremona ma' kienx jaf kif kien jidher Ljun XIII ghaliex dan il-Papa kien kontemporanju tiegħu u aktar riċerka wriet li l-istess Cremona fil-ħamsa u għoxrin sena ta' karriera tiegħu ipprodua b'suċċess żewġ statwi ta' dan il-Papa, waħda ghall-festa ta' San Pawl fl-1894 u l-ohra għal dik ta' San Filep f'Haż-Żebbuġ fl-1895.¹⁸ Is-suspett tal-awtur hu li maż-żmien inhasset il-ħtieġa li jiġi mfakkar il-privileġġ ta' Papa Ljun XIII u għalhekk minflok ġiet ikkummissjonata statwa gdida adattaw waħda eżistenti. Biss din tibqa' ipotesi, li kien żgur hu li l-Papa rappreżentat ma kellux il-fisjonomija ta' Papa Ljun XIII, allura min seta' kien?

L-istatwa ta' Papa Ljun XIII armata f'Misrah San Leonardu

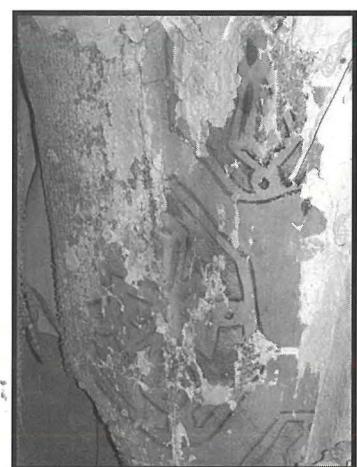
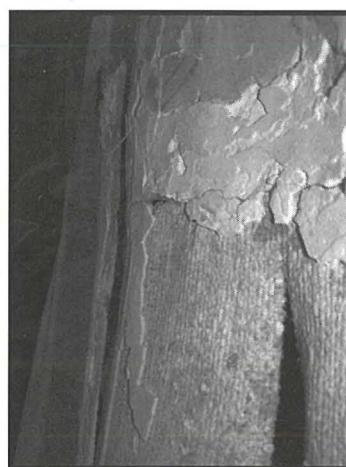
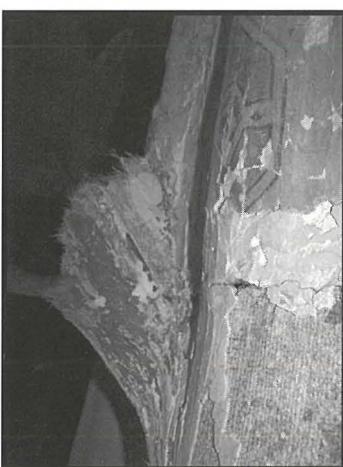
L-istatwa ta' Papa Ljun XIII, 1895, festa San Filep, Haż-Żebbuġ

Harsa aktar mill-qrib lejn ir-ritratt ta' Joseph Buhagiар tindika li fuq il-kolonna li kienet tittella' din l-istatwa kien hemm iskrizzjoni li tidentifika l-Papa. Ghalkemm meħud mill-bogħod u n-negattiva għamel xi ffit biha ż-żmien jidher li taht l-istatwa kien hemm l-iskrizzjoni "Clement (jew Clemente) Papa" u bejniethom numru ruman li ma jinqarax. Il-pass li jmiss kien dak li tinstab konnessjoni bejn Papa bl-isem ta' Klement u Hal Kirkop. Ir-riċerka ssarfet f'konnessjoni ċara, dik li wasslet għal Ippolito Aldobrandini jew ahjar Papa Klement VIII li lahaq Papa fit-30 ta' Jannar 1592, is-sena li fiha twaqqfet il-Parroċċa Matriċi ta' San Leonardu Abbat f'Hal Kirkop.¹⁹ Harsa lejn rappresentazzjonijiet ta' dan il-Papa, specjalment lejn il-monument funebri tiegħu f'Santa Maria Maggiore f'Ruma juru Papa bid-daqna li jixbah hafna lill-Papa rappreżentat minn Cremona.²⁰ (Pic detail inscription + Klement VIII monument)

Ġie deċiż li hekk kif jiġi restawrat tinżamm l-identità originali tieghu, dik ta' Papa Klement VIII, biss l-affarijiet f'dan il-każ ma rrizultawx daqshekk sempliċi. Mal-ewwel fażijiet ta' tindif u riċerka minn Andre Bugeja irriżulta li din kienet statwa li ġarrbet diversi interventi li raqqgħu b'mod dillettantesk il-ħsarat li ġew ikkawżati maż-żmien. Hafna mill-ġibis kien iddistakka minn mal-ixkora u l-istatwa kienet qiegħda iżomm biss grazzi għal kisja ħoxna ta' *fibre* madwar prattikament l-istatwa kollha. Meta jiġri hekk l-istatwa tkun fi stat irrikuperabbli u ma jkun għad fadal xejn x'isir ghajnej li bi sfortuna titwarrab, biss mhux qabel issir ir-riċerka kollha mehtiega sabiex tingabar kemm jista' jkun informazzjoni fuq dak li seta' kien ix-xogħol originali ta' Cremona. Fil-fatt waqt it-tindif inkixfu xi partijiet li

Ponzio Flaminio, Monument Funebri ta' Papa Klement VIII, Santa Maria Maggiore Ruma.

Il-ħsara irriversibl fl-istatwa kkawżata mid-distakk tal-ġibis minn mal-ixkora u l-eqdem disinn li nstab fuq il-kappa.

juru kemm il-fjuritura rappreżentati fir-ritratt l-antik, kif ukoll disinn eqdem, probabilment l-originali, bi skema ta' kuluri pastellini u salib ornamenti ripetut tipku tal-bidu tas-snīn bejn is-sekli dsatax u għoxrin. Hargu wkoll dettalji mill-qaddisin rappreżentati fil-parti ta' quddiem tal-kappa, preċiżament fuq l-ispalleyjn. Din kienet kollha informazzjoni mill-aktar siewja fil-proċess ta' kummissjoni ġidha, dik ta' statwa oħra tal-Papa li tkun kemm jista' jkun influwenzata minn dik preċedenti sabiex jingħata ġieħ lin-nies li hallu għal din l-istatwa, iżda fuq kollo f'rispett għal wieħed mill-aktar statwarji importanti bejn is-sekli dsatax u għoxrin.

Vincenzo Maria Cremona miet fl-eta' ta' 61 sena fis-27 ta' Jannar 1912, hamsa u għoxrin sena wara l-ewwel kummissjoni kbira tiegħi għall-Parroċċa ta' Stella Maris f'tas-Sliema – karriera li fiha iddistingwa ruhu bhala esponent ewljeni tal-kartapesta Maltija u alternattiva valida ghall-istil ta' Carlo Darmanin.²¹ Hal Kirkop hu mogħni b'ezemplari minn xogħlu. Grazzi għall-hidma li saret fuq dawn l-istatwi mhux biss ġew skoperti aktar affarrijiet ġodda, u ġie apprezzat aktar il-kuntest li fihom saru, iżda saret dokumentazzjoni u preservazzjoni ta' dan il-patrimonju għall-ġenerazzjonijiet futuri.

Referenzi:

- ¹ Dwar il-biografija ta' Vincenzo Maria Cremona ara: E.F. Montanaro, 1984; E.F.Montanaro, 1989 pp.11-17; V.Caruana, 2002, pp.75-81; V.Caruana, 2005, pp.174-210; M.J.Schiavone (Ed.), 2009,pp.619-620
- ² E.F.Montanaro, 1989, pp.11-17; Malta Tagħna, 3 August 1901, in, V.Caruana, 2005, p.176
- ³ P.P.Castagna, 1985, p.215
- ⁴ V.Caruana, 2005, pp.175
- ⁵ M.J.Schiavone (Ed.), 2009, p.619
- ⁶ V.Caruana, 2005, pp.176-178
- ⁷ Dwar il-teknika tal-kartapesta Maltija ara: V.Caruana, 2005, pp.13-14; V.Caruana, 2009,pp.7,10
- ⁸ V.Caruana, 2005, p.178
- ⁹ Ibid.
- ¹⁰ Ibid.
- ¹¹ V.Caruana, 2005, p.179
- ¹² Fl-ahhar snin tas-seklu dsatax u l-bidu tas-seklu għoxrin kienet teżisti polemika dwar il-mužika sagra fil-knejjes. Il-Knisja, anke' f'Malta, fuq direttivi mill-Vatikan kienet theggieg id-daqq ta' mužika semplice u armonjuża, manifestata Malta fil-komposizzjonijiet ta' Profs. Paolino Vassallo, filwaqt li l-poplu kien jippreferi kompożizzjonijiet aktar lirici u teatrali kif espresso lokalment fix-xogħolijiet ta' Mro. Antonio Nani li kien igawdi mill-appoġġ tal-entużjasti tal-festi. V.Caruana, 2005, p.179-181
- ¹³ V.Caruana, 2005, p.182
- ¹⁴ Ibid.
- ¹⁵ Dwar din l-istatwa ara: M.Fsadni, 1977, pp.196-197
- ¹⁶ Dwar ix-xogħol fuq din l-istatwa ara: Andrew Bugeja, 2008, pp.141-145
- ¹⁷ Dan l-istess privileggie għie rikkonfermat minn Papa Piju X fil-bolla tat-2 t'April 1906. Dwar Papa Ljun XIII ara: http://en.wikipedia.org/wiki/Pope_Leo_XIII
- ¹⁸ V.Caruana, 2005, pp.192, 196
- ¹⁹ Dwar Papa Klement VIII ara: http://en.wikipedia.org/wiki/Pope_Clement_VIII
- ²⁰ Il-monumenti funebrisam minn dejjem kienu fosti aktarsors importanti użati mill-artisti fir-rappreżentazzjoni jiet tagħhom ta' Papiet mill-passat.
- ²¹ V.Caruana, 2005, pp.176, 182

Bibliografia

- Bugeja Andrew, 'Xewqa li Saret Realtà', in, *Programm Festa San Lawrenz L.M.*, Belt Vittoriosa, 2008
Caruana Victor, *The Maltese Papier Maché Tradition at the Turn of the 20th Century*, unpublished thesis, University of Malta, 2002
Caruana Victor, *The Art of Papier Maché in Malta Between the 19th and 20th Centuries*, unpublished MA thesis, University of Malta, 2005

Għaqda Mużikali San Leonardu A.D. 1858

Caruana Victor, ‘It-Teknika tal-Kartapesti f’Malta u Carlo (1825-1909)’, in, *Għeluq l-1450 Sena mill-mewt ta’ San Leonardu 6 ta’ Novembru 2009*, Programm Kommemorattiv, Għaqda Mużikali San Leonardu, Kirkop, 2009

Castagna Pietro Paolo, *Lis Storja ta’ Malta bil Gżejjer Tahha*, Facsimile Reprint of 1888 edition, Midsea Books, 1985

Fsadni Mikiel, *Id-Dumnikani Maltin fi Żmien il-Gwerra 1939-1945*, Klabb Kotba Maltin, 1977

Montanaro Eugene F., *Vincenzo Maria Cremona – Xenografu u Statwarju, 1851-1912*, Programm tal-Armar Festa Santa Katerina V.M, Żejtun, 1989

Montanaro Eugene F., *Vincenzo Maria Cremona – Xenografu u Statwarju, 1851-1912*, Programm Festa San ġorg, Victoria, 1984

Schiavone Michael J. (Ed.), *Dictionary of Maltese Biographies*, Pubblikazzjonijiet Indipendenza, 2009